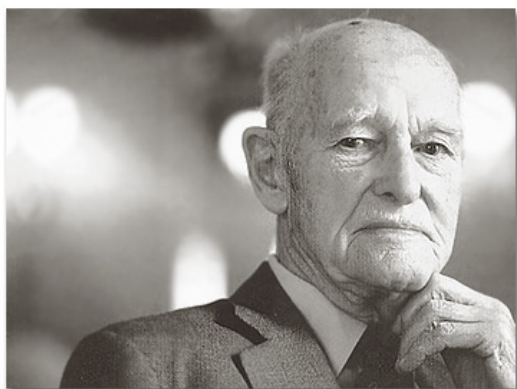

Dr. Fehér Zoltán:

Nekrológ: George F. Kennan

Egy realista diplomata az amerikai külpolitika alakításában

Március 17-én 101 éves korában elhunyt George F. Kennan, akit az amerikai hidegháborús külpolitika atyjaként ismert meg a világ. A szovjet-orosz területre specializálódott diplomatának meghatározó szerep jutott az Egyesült Államok (új) stratégiájának alakításában a hidegháború hajnalán. Később a külügyi szolgálatból visszavonulva a téma tudományos elemzésének szentelte életét, ám véleményére, tanulmányaira egészen haláláig figyeltek az amerikai külpolitika mindenkori alakítói.

Kennan családi háttere, tanulmányai

George Frost Kennan 1904. február 16-án Milwaukee-ban látta meg a napvilágot. Édesapja, aki skót és ír bevándorlók leszármazottja volt, a Kossuth Kent Kennan nevet kapta szüleitől a magyar szabadságharc vezére előtti tisztelgésért. Édesanyja születése után két hónappal halt meg, ami talán az egyik gyökere annak, hogy Kennant még az őt legendaként tisztelő életrajzírói is úgy emlegetik (sőt, önéletrajzában ő maga is) mint zárkózott, önmagában bizonytalan fiút, illetve fiatalembert.¹

Kennant egész élete, benne gyermekora, sőt családi mitológiája is egyaránt a

* A szerző amerikanista-politológus, a Külügyminisztérium munkatársaként jelenleg a washingtoni magyar nagykövetség kül- és biztonságpolitikával foglalkozó diplomatája. A tanulmányban közölt nézetek szigorúan a szerző magánvéleményét tükrözik.

¹ Wilson, D. Miscamble,; *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992. pp.11-12.

nemzetközi kapcsolatok területéhez kötötték. Nyolc éves korában a németországi Kasselbe került mostohaanyjához, ahol megtanult németül. A családi legendáriumhoz tartozik, hogy azonos nevű felmenője, nagyapja unokatestvére, George Kennan sok évtizeddel korábban beutazta Oroszországot és az orosz kultúra egyik szakértőjévé vált, amelyet több, a témának szentelt kötete is bizonyít. Később az „ifjabb” George Kennan is Oroszország (illetve a Szovjetunió) szakértőjeként válik majd a „washingtoni elit intellektuális kedvencévé.”²

Kennan egyetemi tanulmányait a St. John's Northwestern Katonai Akadémián és a világ legjobb felsőoktatási intézményei közé tartozó Princeton Egyetemen folytatta. Mivel itt gondot okozott neki a beilleszkedés hallgatótársai közé, nem érezte jól magát. Saját bevallása szerint is ez a bizonytalanság, zavartság vitte rá arra, hogy 1925-ben – más komoly alternatívát nem látva maga számára – szinte kalandvágyból jelentkezett az amerikai Külügyi Szolgálatba, amit nem sokkal korábban hoztak létre az addig különálló diplomáciai és konzuli szolgálat egyesítéséből.³

A fiatal diplomata

Az ifjú diplomata rögtön konzuli megbízatást kapott először Genfben, majd Hamburgban, ám ezek a feladatok nem elégíthették ki, ezért azt tervezte, hogy visszatér az iskolapadba. Ekkor tudta meg, hogy a külügyi szolgálat kötelékében maradván három évig posztgraduális tanulmányokat folytathat idegen nyelv szakon. A Berlieni Egyetemre ment, ahol oroszra kezdett tanulni – részben a Kennan-ős emlékének tisztelegve, részben pedig az amerikai-szovjet diplomáciai kapcsolatfelvételre való felkészülésként. Berlinnek nemcsak későbbi karrierje alapját, az orosz kultúra és nyelv ismeretét köszönheti, de itt találkozott feleségével, a norvég Annelise Sorensennel is. Három lányuk és egy fiúk született, akik nyolc unokával és két dédunokával ajándékozták meg a Kennan-házaspárt. A sors különös kegye, hogy a 101 éves korában elhunyt diplomatát túlélte a szintén rendkívül idős Annelise Kennan.

Berlin után a még mindig csak 31 éves diplomata először Rigában szolgált harmadtitkárként, majd 1933-ban Moszkvába helyezték át, mint az ottani viszonyok és nyelv képzett szakértőjét. Kennan a kommunizmust élesen elutasító, de az orosz kultúra felé

² Walter Isaacson and Evan Thomas: *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. New York: Simon and Schuster, 1986. p. 24.

³ George F. Kennan: *Memoirs 1925-1950*. Boston: Little, Brown, 1967. pp.14-16.

tisztelettel és nagyfokú érdeklődéssel forduló amerikaiként érkezett a Szovjetunió fővárosába. 1935-36-ban másodtitkárként tért vissza a moszkvai amerikai nagykövetségre.

A „hosszú távirat”

Kennan karrierjének legfontosabb szakasza akkor kezdődött, amikor 1944-ben harmadszor került külszolgálatra Moszkvába, immár követ-tanácsosként, az amerikai nagykövetség második embereként. Amit a Szovjetunióban tapasztalt hét év távollét után, nem nyerte el a tetszését. Sztálin állama ekkorra milliányi szenvedő országa lett: a háború létbizonytalanságot és éhínséget hozott, miközben a kommunista rendszer félelemben tartotta a lakosságot – és nagyfokú bizalmatlansággal kezelte a nyugati diplomatákat. Mindezt akkor tapasztalta az amerikai elsőbeosztott, amikor Washingtonban még szimpátiával és szövetségesi lojalitással tekintettek Szovjetunióra és vezetésére. Kennan számos alkalommal tudományos tanulmányokban és diplomáciai táviratokban adta nagykövete, Averell Harriman és a washingtoni külügyi vezetés tudomására fenti nézeteit, de ők nem hallgattak rá, nem voltak nyitottak mélyebb, tudományos elemzéseire.⁴

A II. világháborúnak kellett véget érnie, hogy mindez – az amerikai-szovjet viszony ugyanúgy, mint Kennan karrierje – teljesen új irányt vegyen. 1946. február 22-én Kennan, a moszkvai amerikai nagykövetség akkori ügyvivője – betegágyán – megírta az ún. Hosszú Táviratot (*Long Telegram*), amely a perifériáról a külpolitika középpontjába repítette az akkor 42 éves diplomatát. A közel nyolcezer szóból álló elemzés témáját tekintve a State Department kérésére született, de hosszúsága és mélysége a diplomácia világában rendkívül szokatlan volt.

Az eredeti kérés lényege az volt, hogy a moszkvai nagykövetség adjon magyarázatot Sztálinnak és a szovjet vezetésnek a megelőző időszakban tapasztalt, szövetségesi kapcsolatokba nem illő, ellenséges megnyilvánulásaira. Kennan nem egy teljesen új gondolatmenetet öntött távirati formába, hanem már évek óta hangoztatott nézeteit ismételte meg és fejtette ki bővebben – de az időzítés tökéletes volt. A Long Telegram akkor vázolta fel a szovjet politika valódi motivációit és az egyetlen lehetségesnek tűnő amerikai viszonyulást ehhez, amikor Washingtonban a korábbi politika működésképtelenségét már belátták, de új alternatívát senki nem tudott még felrajzolni. Kennan megtette.⁵

⁴ Miscamble, i.m.: pp. 20-24.

⁵ Paterson et al.: *American Foreign Relations. A History. Volume II.* Lexington: D.C. Heath and Company, 1995. p. 82

A Long Telegram – anélkül, hogy mindezt nyíltan kimondta volna – lényegében kétségbe vonta a Szovjetunió irányában addig követett amerikai külpolitika alapját, miszerint a szovjetek magatartását az amerikai (illetve a nyugati) politika érdekében befolyásolja, sőt a kétoldalú kapcsolatok az Egyesült Államok hozzáállásán múlnak. Roosevelt elnöksége idején – amikor a diplomáciai kapcsolatok felvétele megtörtént – a Szovjetunió először potenciális, később pedig valódi szövetségesként szerepelt a náci Németország és Japán elleni harcban, s ezért pozitív megítélés alá esett. Kennan lerántotta a leplet a Szovjetunió másik (mint kiderült, igazi) arcáról, amely már rövid távon sem tekintette barátainak a nyugati hatalmakat. A távirat szerint „a Kremlnek a nagyvilág dolgaira vonatkozó neurotikus látásmódja mélyén az oroszok hagyományos és ösztönös bizonytalanság-érzete található.” Ebből következőleg a szovjet hatalom „érzéketlen az ész logikájára és rendkívül érzékeny az erő logikájára.”⁶

Washingtonban mintha csak egy ilyen lökésre vártak volna: Kennan táviratát kézzel kézre adták, másolták, és – ami különösen ritka volt hosszú opusok esetében – a vezetők mind végigolvasták. Az amerikai külpolitikát a Long Telegram – és Churchill ezzel egyidejű aktív (azonos irányú) fellépése – elmozdította egy bizonytalan és kapkodó pozícióból a szovjet fenyegetést komolyan vevő álláspont irányába.⁷

Mr. X és a feltartóztatás

Kennant a Long Telegram után néhány hónap múlva visszahívták Washingtonba, ahol kinevezték a National War College külpolitikáért felelős vezető-helyettesévé. Az akkor nemrég alapított intézményben diplomatáknak, a fegyveres erők tisztjeinek, összességében nagyon befolyásos közönségnek tartott kurzusokat geopolitikáról, stratégiáról és külpolitikáról. James Forrestal akkori haditengerészeti miniszter (Navy Secretary) – aki az általa széles körben terjesztett Long Telegram idejétől kezdve felkarolta Kennant – többször meghallgatta az előadásait, és felkérte, írjon számára egy elemzést a szovjet politika mozgatórugóiról és a lehetséges amerikai magatartásról. A diplomata el is készítette a dolgot, amelyet Forrestal szintén lelkesen terjesztett Washingtonban.⁸

1947 januárjában George Marshall – aki a hadsereg vezérkari főnökeként a II. világháborúban kivívott szövetséges győzelem egyik hőse volt – lett az új külügyminiszter.

⁶ George F. Kennan: *Long Telegram*. in: Dennis Merrill - Thomas G. Paterson: *Major Problems in American Foreign Relations. Volume II: Since 1914.* (5. kiadás.) Boston: Houghton Mifflin Company, 2000. pp. 210-212.

⁷ Miscamble i.m.: pp. 25-28.

Marshall hivatala elfoglalása után döbbenet tapasztalta a külpolitikai tervezés – és általában a hatékony külügyi és hivatali működés – hiányát a State Departmentben. A külpolitikai tervezés megteremtése érdekében megbízta Kennant, hogy állítsa fel a Külpolitikai Tervező Csoportot (Policy Planning Group), majd létrehozásától vezesse azt: legyen az új amerikai külpolitikai stratégia kidolgozásának irányítója. Kennan a legnagyobb örömmel mondott igent, hiszen évek óta a *policy* befolyásolására törekedett.⁹

Időközben Kennant az általa írott tanulmánnyal megegyező témában előadás tartására kérték fel a talán legbefolyásosabb külpolitikai think-tank, a Council on Foreign Relations részéről. Kennan a meghívásnak 1947. januárban tett eleget New Yorkban, ezután a *Foreign Affairs* folyóirat főszerkesztője felajánlotta az előadás anyagának publikálását. Kennan a Forrestalnak készített tanulmányt küldte el a főszerkesztőnek, de jelezte, szívesebben venné, ha új posztja miatt a cikk név nélkül jelenne meg. Így született meg az a kifejezés, amivel az utókor a XX. századi amerikai külpolitika egyik alapidokumentumára hivatkozik: X Article. S így lett Kennan egy időre Mr. X.¹⁰

1947. júliusban jelent meg az X cikk, *The Sources of Soviet Conduct* (A szovjet magatartás gyökerei) címmel.¹¹ Ebben Kennan „azt javasolta, hogy a szovjet fenyegetést minden téren fel kell tartóztatni”¹², sőt folyamatos nyomás gyakorlásával elősegíteni a szovjet rendszer végső elgyengülését vagy összeomlását. Elmélete szerint a feltartóztatásnak elsősorban az amerikai biztonság szempontjából lényeges „erős pontokra”, a világ legfejlettebb iparosodott területeire kell koncentrálnia.¹³ Ezzel meg is született a feltartóztatás (*containment*) koncepciója, amelyre az egész hidegháborús amerikai külpolitika épült. Kennan azonban elég homályosan és félreérthetően fogalmazott cikkében ahhoz, hogy amikor a külpolitika többi befolyásos személyisége elkezdte formálni az új külpolitikai doktrínát többek között Kennan gondolataira építve, számosan úgy értelmezhesék a cikket, hogy a feltartóztatást elsősorban katonai eszközökkel kell végrehajtani. Ez Kennan elképzelésével nem egyezett, hiszen ő – bár ezt világosan nem fejtette ki – elsődlegesen politikai feltartóztatást tartott szükségesnek, a diplomácia eszköztárának bevetését, továbbá a gazdasági versengést, s

⁸ Issacson – Thomas i.m.: pp. 381-385.

⁹ Miscamble i.m.: pp. 3-11.

¹⁰ Issacson – Thomas i.m.: pp. 384-385.

¹¹ Kennan: *The Sources of Soviet Conduct*, 107-128. old.

¹² Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2000. pp. 232. old.

¹³ Galló Béla: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Budapest: Helikon, 2000. pp. 53-54.

csak másodsorban épített a katonai elrettentésre.¹⁴

Az amerikai külpolitika fő „stratégája”

A feltartóztatás koncepciójának megszületésével azonban nem jött még létre az amerikai külpolitika új doktrínája. Kennan az elnök hívására már 1947 tavaszán, idő előtt otthagyta a National War College vezetését, és elfoglalta helyét a „fő külpolitikai stratégá” székében, hogy részt vegyen az új amerikai doktrína kidolgozásában. Kennan első feladata volt, hogy néhány hét alatt felállítsa a Policy Planning Staff-ot, amely a következő években a külpolitikai *policy-making* centrumává vált. Fontos látni, hogy ebben az időszakban nem egy előzetesen megalkotott külpolitikai stratégia alapján születtek meg a *policy* döntések, hanem éppen fordítva: a hidegháborús amerikai doktrína az elnök és vezető kormányzati tisztségviselők számos döntéséből, továbbá a Policy Planning Staff és a Nemzetbiztonsági Tanács (NCS) különböző dokumentumaiból, lépésről-lépésre állt össze.

Kennan tehát nem volt a szó valós értelmében a hidegháborús külpolitika egyszemélyi megalkotója. Több kérdésben nem is az ő véleménye alapján döntött az elnök, az NCS, illetve a külügyminiszter. Az Észak-atlanti Szövetség (NATO) megalapításáról, Németország kettéosztásáról, Japán biztonságpolitikai helyzetéről és a hidrogénbombáról szóló döntésekben Kennan álláspontjával ellentétes politikát fogalmazott meg a kormányzat. Kennan munkája azonban a formálódó amerikai doktrína egészére rányomta a bélyegét, és véleményét a felmerült ügyek nagyobb részében magáévá tette a külpolitikai vezetés.¹⁵ Kulcsszerepe volt a Marshall-terv kidolgozásában és sikerében, az olasz és görög kormánynak a helyi kommunista csoportok ellen biztosított támogatásról szóló döntésekben, különösen pedig az új „Ázsia-politika” létrehozásában, a japán gazdasági újjáépítés elindításában és a Kínához fűződő kapcsolatok alakításában.¹⁶

Kennan az amerikai diplomácia eszköztárának megújításából és kibővítéséből is kivette a részét. Ez megnyilvánult egyrészt a tájékoztatás területén, hiszen a mai napig őt tekintik a Szabad Európa Rádió – Szabadság Rádió ötletgazdájának. Egy másik jelentős innovációja volt, hogy 1948-ban kezdeményezte a Külügyminisztérium felügyelete alatt működő, elsősorban politikai és gazdasági jellegű titkos műveleteket végrehajtó Office of

¹⁴ Kennan: *The Sources of Soviet Conduct*, pp. 107-128.

¹⁵ Gaddis i.m.: pp. 53-86. old.

¹⁶ Miscamble i.m.: pp. 349-351.

Policy Coordination (OPC) felállítását. Kennan ez alapján a politikai természetű amerikai titkosszolgálati műveletek kitalálójának tartják. A diplomata az OPC számos műveletének tervezésében és a szervezet munkájának felügyeletében is részt vett.¹⁷

A külpolitikai stratégia elképzelései mindazonáltal az idő előrehaladtával eltávolodtak a külügyi vezetés főáramától: 1949. december 31-ével Kennan lemondott igazgatói posztjáról. A diplomata fél évig még Acheson külügyminiszter tanácsadójaként dolgozott tovább. Ironikus, hogy Kennan tervezői működése alatt nem akarta egyetlen általános érvényű anyagban összefoglalni azt, amit ő doktrínának szánt, mivel az események folyton mozgásban voltak és úgy gondolta, nem szabad behatárolni a kormányzat mozgásterét egy kőbe vésett külpolitikai stratégiai dokumentummal. Amikor a Nemzetbiztonsági Tanács Paul Nitze vezetésével mégis létrehozta ezt a dokumentumot, bár konzultáltak Kennan-nel, de az elfogadott *NCS-68* számú határozat lényeges pontokon ellentmondott az ő koncepciójának. Az új nemzetbiztonsági stratégia ugyanis elsősorban katonai feltartóztatást irányzott elő, és a megvédendő területet – Kennan „erős pontok” koncepciójával szemben – kiterjesztette a világ összes szabad országára.¹⁸ Az NSC-68 így szimbolikusan is lezárta azt a korszakot, amikor Kennan központi szereppel bírt az amerikai külpolitika formálásában.

Ambassador Kennan, Professor Kennan

Amikor George Kennan eljutott a diplomáciai pálya rangbéli csúcsára, nem élvezhette a nagyköveti posztjal járó súlyt és eleganciát túl sokáig. 1952-ben a kormány felkérte a moszkvai nagykövet posztjára, ezt Kennan örömmel elfogadta. Moszkvában azonban ekkor a nyugati diplomatákat rendkívül ridegen kezelték, elszigetelték a moszkvai emberektől és a külvilágtól, ezért a nagykövet hamarosan frusztrálttá vált. Egy londoni nagyköveti értekezletre igyekezve Berlinben interjút adott és kommentálta az amerikai diplomaták moszkvai életkörülményeit. Nyilatkozata – amelyben Kennan saját egykori, a náci Németország általi internálásához hasonlította a moszkvai miliót – felháborította a szovjet vezetést, akik a nagykövetet persona non grata-nak nyilvánították és visszahívását követelték. Kennan visszatért az Egyesült Államokba, de ott nem kapott semmilyen pozíciót a Külügyminisztériumban, és így nyugállományba helyezték.¹⁹

¹⁷ Miscamble i.m.: pp. 106-111., 351.

¹⁸ Gaddis i.m.: pp. 87-115.

¹⁹ Miscamble i.m.: pp. 334-338.

A moszkvai epizód után Kennan már soha nem került vissza a külpolitika alakításának területére. A következő években folyamatosan arra vágyott, hogy újra a *policy making* területén dolgozhasson, de az egymást követő demokrata és republikánus kormányzatok már nem számítottak rá ebben a minőségben. Kennedy elnök 1961-ben kinevezte Kennant az Egyesült Államok belgrádi nagykövetének, de ez a szolgálata sem tartott sokáig. A közte és a hivatalos külpolitika között a Jugoszláviával fenntartott amerikai kapcsolatok természete kapcsán kiéleződött nézetkülönbség miatt a diplomata 1963-ban lemondott a nagyköveti posztról.

Kennan a kormányzatból való végleges távozását követően folytatta korábban megkezdett tudományos munkáját a Princeton Egyetemen, ahol „otthonra” lelt. A következő évtizedekben tizenhét könyve jelent meg, amelyből kettőt Pulitzer-díjjal jutalmaztak. A tudóssá avanszált külügyér – aki valahogy mindig az ördög ügyvédje szerepben tűnt fel – eltávolodott az egykori kollégáiból álló ún. Bölcspektől (*Wise Men*), akikkel Johnson elnök rendszeresen konzultált.²⁰ Kennan az 1960-as évek végén nyilvánosan ellenezte a vietnami háborút, 1984-ben pedig két külpolitikai veteránnal (McGeorge Bundy-val és Robert McNamara-val) együtt fellépett a nukleáris fegyverek „elsőként” való bevetése ellen. 1974-75-ben Washingtonban kutatott mint „Woodrow Wilson ösztöndíjas”, és ekkor alapította meg a Kennan Orosz Tanulmányok Intézetét. 1989-ben a civilnek adható legmagasabb kitüntetést, a Szabadság Érmét adományozták neki.

Kennan hagyatéka

Henry Kissinger szerint az amerikai történelemben egyetlen diplomata sem állt annyira közel ahhoz, hogy az aktuális külpolitikai doktrína szerzője legyen, mint Kennan.²¹ Wilson Miscamble vitatkozik ezzel az állítással, mivel szerinte a doktrína létrehozásában nem csak egy személynek volt meghatározó szerepe, de elismeri, hogy a huszadik században a külügyi vezetésen kívüli diplomaták közül senkinek nem volt akkora hatása a követendő stratégiára, mint Kennan-nak.²² Walter Isaacson és Evan Thomas, akik a külpolitika veteránjaiból álló „Bölcskek” történetének krónikásai, Kennant egyfajta magányos farkasként ábrázolják, akinek mindazonáltal sikerült a hidegháború hajnalán a külpolitikai döntéshozók véleményét egy

²⁰ A Bölcskek közé olyan személyek tartoztak mint Dean Acheson, Joe McCloy, Averell Harriman, Charles Bohlen. Isaacson – Thomas i.m.: pp. 589-741.

²¹ Henry Kissinger: *White House Years*. Boston: Little, Brown, 1979. pp. 135.

irányba (a feltartóztatás irányába) terelni.²³ John Lewis Gaddis szerint Kennan-nek nem volt ugyan döntő szerepe a Truman-adminisztráció külpolitikájának formálásában, de az összes szereplő közül leginkább az ő gondolatai és elképzelései szolgálták e külpolitika intellektuális alapjául.²⁴

Kennan szerepéről, súlyáról a hidegháborús amerikai külpolitika alakításában tehát a mai napig vitatkoznak az elemzők, politikatudósok és diplomácia-történészek.²⁵ Míg évtizedekig az a leegyszerűsítő nézet volt domináns, hogy Kennan az USA globális politikájának tervezője volt, és meghatározta a hidegháborúban folytatott amerikai magatartást, az elmúlt években sorra jelentek meg a hatását objektívebben, komplexebben bemutatni kívánó munkák. Kennan több évtizedes diplomáciai és tudósi pályája alatt csak egy rövid időszakban vett részt tényleges befolyással a külpolitika alakításában. Bár ekkor is számos kérdésben alulmaradt feletteseivel, illetve a Nemzetbiztonsági Tanáccsal szemben, befolyása a hidegháborús amerikai stratégia kialakítására megkérdőjelezhetetlen.

Később ezen „győzelmeit” és „vereségeit” is referenciaként használva vált Kennan a mindenkori külpolitika szigorú elemzőjévé és sokszor éles kritikusává, de véleményére minden amerikai kormány odafigyelt. Tevékenysége, művei, gyakran merész diplomáciai lépései, sajátos egyénisége folytán – és elemzőinek köszönhetően – már életében legendává vált. Nincs kétség afelől, hogy – bár az objektívebb megközelítés is nagyobb súlyt kaphat a halálával – ez a személyiségére építő mítosz az idős diplomata-tudós távozásával tovább erősödhet.

George F. Kennan tavaly ünnepelte 100. születésnapját. Ebből az alkalomból nem csak a *Hosszú Távirat* eredetijét állították ki a Princeton Egyetem könyvtárában, de az idős professzor-nagykövetet számos rokona és barátja, az életrajzírója és még Colin Powell amerikai külügyminiszter is felkereste princetoni otthonában. John Lewis Gaddis szerint nem csak a századik születésnapot ünnepelték a barátok és szakmabeliek, hanem mindazt, ami Kennan hozzájárulása nélkül elképzelhetetlen lett volna: hogy a nagyhatalmak elkerülték a harmadik világháborút, a Szovjetunió felbomlott, a kommunizmus megbukott, a demokrácia és a szabadságjogok ma sokkal több ember számára biztosítottak, mint bármikor korábban.²⁶

²² Miscamble i.m.: pp. 349.

²³ Ld. Isaacson – Thomas.

²⁴ Gaddis i.m.: p. 25.

²⁵ Lásd még: Michael J. Hogan: *The End of the Cold War. Its Meanings and Implications*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1992.

²⁶ Gaddis i.m.: pp. 390-391.

Felhasznált irodalom:

- Chace, James and Caleb Carr: *America Invulnerable. The Quest for Absolute Security from 1812 to Star Wars*. New York: Summit Books, 1988.
- Gaddis, John Lewis: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York, 1982, 2005.
- Galló Béla: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Budapest: Helikon, 2000.
- Hogan, Michael J.: *The End of the Cold War. Its Meanings and Implications*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1992.
- Kennan: *Memoirs 1925-1950*. Boston: Little, Brown, 1967.
- Kennan, George F.: *American Diplomacy* (bővített kiadás). Chicago, London: The University of Chicago Press, 1984.
- Kennan, George F.: Long Telegram. In: Merrill, Dennis és Thomas G. Paterson: *Major Problems in American Foreign Relations. Volume II: Since 1914*. (5. kiadás.) Boston: Houghton Mifflin Company, 2000.
- Kissinger, Henry: *Diplomacy*. New York: Simon and Schuster, 1994.
- Kissinger, Henry: *White House Years*. Boston: Little, Brown, 1979.
- Isaacson, Walter and Evan Thomas: *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. New York: Simon and Schuster, 1986.
- Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2000.
- Miscamble, Wilson, D.: *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.
- Paterson, Thomas G., J. G. Clifford és K. J. Hagan: *American Foreign Relations. A History. Volume II*. Lexington: D.C. Heath and Company, 1995.